

The effectiveness of the philosophy for children program on loneliness and control of anger during the outbreak of Corona

Mahdi Vahedi*, AliAkbar Kabiri**

Ali Ghasemi***

Abstract

The aim of this study was to identify the effect of the implementation of the "Philosophy for Children" program on loneliness and control of anger during the outbreak of Corona in orphaned and poorly cared for boys. The method of the present study was quasi-experimental with pre-test-post-test design with experimental and control groups. The purposefully selected study population consisted of orphaned and poorly cared for boys aged 9 to 12 years. From the statistical population, 28 people were selected and randomly assigned to the experimental (14) and control (14) groups. The experimental group underwent 8 sessions of philosophy program training for children and the control group did not receive this training. The Spielberger Anger Questionnaire and the Russell University of California Loneliness Scale were used to collect and measure research data. The results of data analysis using covariance test showed that there was a significant difference in the variable of feeling lonely between the scores of the experimental group and the control group ($P < 0.001$). The results of this study indicate that the Philosophy for Children program can be used as an effective intervention method to reduce loneliness and increase anger control in homeless and badly cared for children.

Keywords: Philosophy for children, loneliness, anger control, homeless and neglected children.

* Assistant Professor of Departemant of Education of Technology, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran, MV2958@gmail.com

** Phd in Education of Technology, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran, kabiriakbar98@yahoo.com.

*** Assistant Professor of Department of Educational Sciences, Farhangian University of Kermanshah, Kermanshah, Iran (Corresponding author), Alibm65@yahoo.com

Date received: 25/12/2023, Date of acceptance: 16/04/2024

Introduction

The research carried out shows the effectiveness of the philosophy programme for children on the psychological aspects of students (Rahimi et al., 2018, Issa Murad et al., 2018, Kabiri et al., 2019, Kabiri et al., 2014), but so far, there is no consistent research on the feeling of loneliness and anger management has not been done (these two components are increasing with the covid-19 pandemic), but mainly the components of feeling alone and hopeless, stress, insomnia, interpersonal relationships, etc. Research into the destructive effects of the spread of covid-19, in this research, the researchers decided to investigate the effectiveness of implementing the philosophy programme for children on feelings of loneliness and anger management during the spread of the coronavirus in homeless boys. It seems that in order to improve children's belief in health and empower them to acquire the necessary knowledge about coronavirus, it is possible to get help from the philosophy programme for children; Therefore, this research determined the effect of the philosophy training programme for children as a suitable intervention training programme to reduce the feeling of loneliness and control anger during the coronavirus outbreak. Therefore, two questions were investigated in this research: 1- How effective has the philosophy programme for children been in reducing the effects of loneliness and controlling anger? And 2- what effect has the philosophy programme for children had on the dimensions of anger management?

Materials and methods

The present research method was a semi-experimental method with a pre-test and post-test design with an experimental group and a control group, in which the researchers sought to find out the effect of implementing the philosophy programme for children on 'loneliness' and 'anger management' in orphaned and poorly controlled male children. The statistical population of the study included all orphaned and misbehaving boys between the ages of 8 and 12. The research instruments included the University of California, Los Angeles Loneliness Scale and the Spielberger Anger Questionnaire. In the descriptive statistics section, the indices of mean and standard deviation were used to describe the research data, and the inferential statistics of analysis of covariance was used to analyse the data.

Discussion & Result

The results of this research indicated that the level of loneliness in the two experimental and control groups of male orphaned children, although there was no statistical

91 Abstract

difference before the start of the programme, but after the implementation of the philosophy programme for the children in the experimental group, according to the analysis of the pre-test and post-test results, there was a visible difference between the two experimental and control groups. The children who took part in the training sessions in the educational environment designed with the Fabak programme, at the end of the training, showed that they felt less alone than the children who did not take part in these sessions. The results of this research are in line with some of the findings of (Chiragzadeh et al., 2018, Kabiri et al., 2014, and Tschannen-Moran, 2013).

Conclusion

In fact, the philosophy programme for children is a tool that improves children's social skills through philosophising (listening to others, accepting different and opposing points of view, using judgement criteria, respecting other people's opinions, sympathising with friends, helping others in the research community, self-awareness, flexibility, self-correction, criticality) that many skills obtained through the Fabak programme and the process related to it provide the axis of children's socialisation, which significantly reduces the feeling of loneliness in them. In addition, children who take part in the philosophy programme for children, because they are patient with the discussions that arise during education, and calmly pay attention to the opposing opinions of their friends, and do not lose their temper and do not get angry easily due to their high capacity for control, will be able to control their anger and rage against the thoughts of other people and various events.

Bibliography

- Adhikari, S. P., Meng, S., Wu, Y. J., Mao, Y. P., Ye, R. X., Wang, Q. Z., Sun, C., Sylvia, S., Rozelle, S., Raat, H., & Zhou, H. (2020). Epidemiology, causes, clinical manifestation and diagnosis, revention and control of coronavirus disease (COVID-19) during the early outbreak period: A scoping review. *Infectious Diseases of Poverty*, 9 (1), 29. <https://doi.org/10.1186/s40249-020-00646-x>. . [In Persian]
- Afshani, Alireza and Abuei, Azadeh (2017). 'Effectiveness of teaching self-compassion on students' anger management'. *Family and Research Quarterly*. Issue 42 . [In Persian]
- Amin, S. (2020). The psychology of coronavirus fear: Are healthcare professionals suffering from corona-phobia? *International Journal of Healthcare Management*, 13(3), 249-256. . [In Persian]
- Askari, Mohammad; Gadami Abolfazl; Amina, Quando Rezazadeh, Rehane (2019). Psychological dimensions of covid 19 disease and mental injuries caused by it: a systematic review. *Allameh Tabatabai University Educational Psychology Quarterly*. Year 16, no. 56. . [In Persian]

- Bevel, R. K., & Mitchell, R. M. (2012). The effects of academic optimism on elementary reading achievement. *Journal of Educational Administration*. . [In Persian]
- Bleazby, J. (2009). Philosophy for children as a response to gender problems. *Thinking: The Journal of Philosophy for Children*, 19(2/3), 70-78. . [In Persian]
- Brock, S. E., Lazarus Jr, P. J., & Jimerson, S. R. (2002). *Best Practices in School Crisis Prevention and Intervention*. National Association of School Psychologists, 4340 East West Highway, Suite 402, Bethesda, MD 20814. . [In Persian]
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The lancet*, 395(10227), 912-920. . [In Persian]
- Cam, Philip, (2010). Collection of intellectual stories (2). Translated by Mozghan Rashtchi and Farzaneh Shahrtash. Tehran. Shahrtash Publications. . [In Persian]
- Chen, F., Liu, Z., Zhang, F. R., Xiong, R. H., Chen, Y., Cheng, X. F., ... & Ren, J. (2020). First case of severe childhood novel coronavirus pneumonia in China. *Zhonghua er ke za zhi= Chinese journal of pediatrics*, 58(3), 179-182 . [In Persian].
- Cheraghzadeh, Mina, Kurdenoqabi, Rasool and Sohrabi, Zahra (2018). The effectiveness of teaching philosophy to children on students' feelings of loneliness and despair. *Thought and Child Journal*. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. Two scientific quarterlies (scientific research paper), 10th grade. First edition, 37-50 . [In Persian].
- Crawford, J., Butler-Henderson, K., Rudolph, J., Malkawi, B., Glowatz, M., Burton, R., ... & Lam, S. (2020). COVID-19: 20 countries' higher education intra-period digital pedagogy responses. *Journal of Applied Learning & Teaching*, 3(1), 1-20. . [In Persian]
- Dahshiri, Gholamreza, Barjali, Mahmoud, Sheikhi, Mansoura and Habibi, Mojtabi (2007). Construction and Validation of Loneliness Scale among Students, *Journal of Psychology*, 3(47): 282-296 . [In Persian]
- Eurosurveillance Editorial Team. (2020). Note from the editors: World Health Organization declares novel coronavirus (2019-nCoV) sixth public health emergency of international concern. *Eurosurveillance*, 25(5), 200131e. . [In Persian]
- Ghasemi, A., Taghinejad, M., Kabiri, A., & Imani, M. (2011). Ricoeur's theory of interpretation: A method for understanding text (course text). *World applied sciences journal*, 15(11), 1623-1629. . [In Persian]
- Gholami, Fatemeh (2017). 'The effect of social problem solving training on social isolation and cognitive flexibility in children with computer games over 9-11 years old'. Master's thesis. Southern University of Tehran. Faculty of Psychology and Educational Sciences. . [In Persian]
- Gholami, Hamida, Panahi, Ali and Ahmadzadeh, Hossein (1401). Analysing the effects of biological environmental risks in urban spaces with emphasis on the coronavirus pandemic (case study) in the city of Tabriz. *Quarterly Journal of Geography and Environmental Studies*. 11th year Number forty-one. . [In Persian]

93 Abstract

- Goni, M. D., Naing, N. N., Hasan, H., Wan-Arfah, N., Deris, Z. Z., Arifin, W. N., ... & Arshad, M. R. (2020). Development and validation of knowledge, attitude and practice questionnaire for prevention of respiratory tract infections among Malaysian Hajj pilgrims. *BMC Public Health*, 20(1), 1-10. . [In Persian]
- Gorder, Justin (1993). *Duran a mirror, inside a riddle*, translated by Mehrdad Baziari (2015). Tehran. Hermes Publications. . [In Persian]
- Hedayati, Mehrnoosh (1388). 'Investigation of the effect of implementing the philosophy programme for children as a community of enquiry on increasing self-esteem and improving interpersonal relationships in primary school students in Tehran'. Doctoral dissertation in the field of counselling Azad University, Science and Research Unit. Tehran. . [In Persian]
- Hedayati, Mehrnoosh (1390). 'Philosophy for children and the control of aggression'. Two quarterly journals of thought and children. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. . [In Persian]
- Hedayati, Mehrnoosh (1391). Philosophy for children and the control of aggression. *Journal of Thinking and Children*, 2(3), 109-134. . [In Persian].
- Isa Murad, Abulqasem, Nafer, Zahra and Fatemi, Fatemeh Al Sadat (2018). The effectiveness of philosophical education for children on empathy and social problem solving of fifth grade students. *Clinical psychology studies*. Period 9. number 36. . [In Persian]
- Kabiri, Ali Akbar, Ghasemi, Ali and Mazbouhi, Saeed (1400). The effectiveness of implementing the philosophy programme for children on the perceived competence and cognitive flexibility of orphan boys. *Thought and Child Journal*. Year 12 Number 2. . [In Persian]
- Kabiri, Ali Akbar, Madbohi, Saeed; Ghasemi, Ali (1400) The effectiveness of the philosophy programme for children on the perception of competence and cognitive flexibility of orphaned boys. *Thought and Child Journal*, no. 2, pp. 241-263. . [In Persian]
- Kabiri, Ali-Akbar, Ghasemi, Ali, Zarei Zawarki, Ismail and Rivandi, Rehan (2019). 'The effect of implementing the philosophy programme for children with the help of technology on academic optimism and motivation to progress in male students of the second year of primary school in Hamedan'. *Quarterly journal of cognitive strategies in learning*. Issue 15. . [In Persian]
- Kamali, Morteza, Etemadi, Ahmad and Sharifi Awadi, Parviz (2017). Effectiveness of group cognitive therapy based on Michael Frey's model on students' irrational beliefs and feelings of loneliness. *Psychological studies of Al-Zahra University*. Volume 14, Number 3. . [In Persian].
- Kashfi, Fahima; Haj Abutalebi, Narges (2019). Predicting coronavirus (Covid-19) anxiety based on psychological distress and death anxiety at the same time as influenza and coronavirus on the eve of the cold season. *Journal of New Advances in Behavioural Sciences*, 6th Edition. Number fifty-five. . [In Persian]
- Khaljinia, Venus; Abedini, Zahra; Ahmadi, Heda; Khorrami Rad, Ashraf (1400). Clarifying people's understanding of life in the conditions of the corona disease outbreak in Qom city. *Journal of Qom University of Medical Sciences*. Period 15, z 7. . [In Persian]

- Khodabakhshi Kolayi, Anahita, Filafishinejad, Mohammadreza and Abbas Qolinejad, Motahera (2017). The effectiveness of storytelling in reducing aggression and loneliness among Afghan migrant workers. *Journal of paediatric nursing*. Period 5. number 2. . [In Persian]
- Lancaster-Thomas, A. (2017). How effective is Philosophy for Children in contributing to the affective engagement of pupils in the context of secondary Religious Education?. *Journal of philosophy in schools*, 4(1). . [In Persian]
- Lee-Lin, F., Pett, M., Menon, U., Lee, S., Nail, L., Mooney, K., & Itano, J. (2007, November). Cervical cancer beliefs and Pap test screening practices among Chinese American immigrants. In *Oncology Nursing Forum* (Vol. 34, No. 6). . [In Persian]
- Lipman, M. (1995). Educating for violence reduction and peace development: The philosophical community of inquiry approach. *Children, philosophy and democracy*, 121-138. . [In Persian]
- Lipman, M. (1998). Teaching students to think reasonably: Some findings of the Philosophy for Children program. *The Clearing House*, 71(5), 277-280. . [In Persian]
- Malani, P., Kullgren, J., Solway, E., Piette, J., Singer, D., & Kirch, M.) 2020). National poll on healthy aging: Loneliness among older adults before and during the COVID-19 pandemic. . [In Persian]
- Mayer, Mercer (2018). We must forgive each other. Translated by Hayde Karroubi, Tehran, Nardban Publications . [In Persian].
- Naderi, Farah. Haqshanas, Fariba (2008). 'The relationship between impulsivity and loneliness and the amount of mobile phone use by students'. *New findings in psychology*. Volume 4, no. 12, pp. 111 to 121 . [In Persian]
- Naji, Saeed and Khatibi Moghadam, Samia (2009). Teaching children to think is a way to achieve world peace. *Two quarterly magazines on thinking and children*. Year 1. Number 4. . [In Persian]
- Nowrozi Pershkoh, Nastern, Mir Hadian, Leila, Emami Sigaroudi, Abdul Hossein, Kazemnejad Lili, Ehsan and Hasan Dost, Fatemeh (2015). Loneliness and new social injuries in high school students. *Society-orientated journal of nursing and midwifery*. Year 27. Issue 2. . [In Persian]
- Pasha, Gholamreza and Esmaili, Samia (2016). Comparison of anxiety, self-expression, loneliness and academic performance of quasi-familial and orphaned students and normal students in Khuzestan province. *Quarterly journal of new findings in psychology*. 1(4). . [In Persian]
- Peeples, L. (2020). News Feature: Avoiding pitfalls in the pursuit of a COVID-19 vaccine. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(15), 8218-8221. . [In Persian]
- Rahimi, Hi; Vahedi, Shahram; Imanzadeh, Ali (2018). 'Educational effect of Bari children's philosophy on primary schools students' resilience', *Thinking and Children Quarterly*, 10th year, number 2, 47-67. . [In Persian]
- Rahimzadeh, Sosan, Pouretamad, Hamidreza, Asgari, Ali and Hojat, Mohammadreza (2019). Basics about the concept of loneliness: a qualitative study. *Journal of evolutionary psychology*. Period 8. Number 30. . [In Persian]
- Rothe, C., Schunk, M., Sothmann, P., Bretzel, G., Froeschl, G., Wallrauch, C., ... & Hoelscher, M. (2020). Transmission of 2019-nCoV infection from an asymptomatic contact in Germany. *New England journal of medicine*, 382(10), 970-971. . [In Persian]

95 Abstract

- Russell, D. W. (1996). UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure. *Journal of personality assessment*, 66(1), 20-40. . [In Persian]
- Sadatian, Seyed Asghar (2015). Life skills for children (staying in a corner, isolation, loneliness, fear, etc.). Tehran. Our publications and yours. . [In Persian]
- Salsa, Venus; Samadi, Parvin; Qaidi, Yahya (2014). 'Investigation of the effect of teaching philosophy to children on the development of the spirit of research in preschool children, Curriculum Research Quarterly' Volume 12, Number 44, Spring 2014, Pages 41-49. . [In Persian]
- Shapiro, Lawrence, Peltahler, Zach and Greenwald, Anna (beta). I'm not bad, just a bit angry. Translated by Ali Aghajani and Mohammad Hadi Aghajani, 2017. Tehran. Diamond Crystal Publications. . [In Persian]
- Siddiqui, N., Gorard, S., & See, B. H. (2019). Can programmes like Philosophy for Children help schools to look beyond academic attainment?. *Educational review*, 71(2), 146-165. . [In Persian]
- Sood, S. (2020). Psychological effects of the Coronavirus disease-2019 pandemic. *Research & Humanities in Medical Education*, 7(11), 23-26. . [In Persian]
- Tessler, Elizabeth and Brigitte Kolkh (2012). Me and the world of my feelings. Translated by Maleeha Shokohi, Tehran. Khayal Publications. . [In Persian]
- Topping, K. J., & Trickey, S. (2007). Collaborative philosophical enquiry for school children: Cognitive effects at 10–12 years. *British Journal of Educational Psychology*, 77(2), 271-288. . [In Persian]
- Tschannen Moran, M., Bankole, R. A., Mitchell, R. M., & Moore, D. M. (2013). Student academic optimism: A confirmatory factor analysis. *Journal of Educational Administration*. . [In Persian]
- Vannest, K. J., Ura, S. K., Lavadia, C., & Zolkoski, S. (2019). Self-report Measures of Resilience in Children and Youth. *Contemporary School Psychology*, 1-10. . [In Persian]
- Wang, C., Horby, P. W., Hayden, F. G., & Gao, G. F. (2020). A novel coronavirus outbreak of global health concern. *The lancet*, 395(10223), 470-473. . [In Persian]
- Wilson, Jacqueline (2013) (BETA). Li Li's lonely wish, translated by Nasrin Yousefi, Iranban Publications. . [In Persian]
- Worley, P. (2016). Philosophy and children. *The Philosophers' Magazine*, (72), 119-120. . [In Persian]
- Yamada, Koi (2017) (Beta). What do you do with the new problem? Translated by Mehdi Hajjavani, Tehran. Qadiani Publishing . [In Persian]
- Zorar, Perme (2019). Assessing the effects of the Covid-19 disease outbreak on Iran's industrial sector: the application of the social accounting matrix framework. Scientific journal (quarterly) of research in industrial economics. third year Number 8. . [In Persian]

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی و مهاردخشم در دوره شیوع کرونا

مهدی واحدی*

علی اکبر کبیری**، علی قاسمی***

چکیده

هدف این پژوهش بررسی اثربخشی اجرای برنامه «فلسفه برای کودکان» بر احساس تنهایی و مهاردخشم در دوره شیوع کرونا و ویروس در کودکان پسر بی سرپرست بود. روش تحقیق حاضر نیمه آزمایشی با طرح پیش آزمون-پس آزمون با گروه آزمایش و گواه بود. جامعه پژوهش که به صورت هدفمند انتخاب شد شامل کودکان پسر بی سرپرست ۹ تا ۱۲ بود. از جامعه آماری موردنظر ۲۸ نفر انتخاب و به صورت تصادفی در گروه آزمایش (۱۴) و کنترل (۱۴) قرار داده شدند. گروه آزمایش تحت ۸ جلسه آموزش برنامه فلسفه برای کودکان قرار گرفت و گروه کنترل این آموزش را دریافت نکرد. از پرسشنامه خشم اسپیلبرگر و مقیاس تنهایی دانشگاه کالیفرنیا راسل برای جمع آوری داده استفاده شد. نتایج تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون کوواریانس نشان داد که در متغیر احساس تنهایی بین نمرات پس آزمون گروه آزمایش و گروه کنترل تفاوت معنی دار وجود دارد ($P < 0/001$). نتایج این پژوهش حاکی از آن است که از برنامه فلسفه برای کودکان می‌توان به منظور کاهش احساس تنهایی و افزایش مهاردخشم در کودکان بی سرپرست و بد سرپرست به عنوان یک روش مداخله‌ای مؤثر استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: فلسفه برای کودکان، احساس تنهایی، مهاردخشم، کودکان بی سرپرست.

* استادیار، گروه تکنولوژی آموزشی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، MV2958@gmail.com

** دکتری تکنولوژی آموزشی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، kabiriakbar98@yahoo.com

*** استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان کرمانشاه، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول)،

Alibm65@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸

۱. مقدمه

زندگی در قرن بیستم و یکم با وجود تمام مواهب و امکانات و برخورداری‌ها، واجد آسیب‌های فراوان اجتماعی است که ذهن متفکران حوزه تعلیم و تربیت، آسیب‌شناسان اجتماعی و والدین و خانواده‌ها را به خود مشغول کرده است، یکی از عواملی که در بررسی آسیب‌های اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرد، مسئله چگونگی برخورد با بحران‌های اجتماعی است. بحران، به موقعیت اطلاق می‌گردد که منجر به نابسامانی در اهداف و روال زندگی مردم در جامعه می‌شود (Brock, 2002). در این راستا پیپلز (Peeples, 2020) بیان می‌کند که بحران‌ها که معمولاً در دو سطح خرد و کلان رخ می‌دهند منجر به موقعیت‌هایی می‌شوند که پاسخ‌های سریع و آنی را می‌طلبد و در نظر گرفتن منابع برای رفع آن‌ها امری ضروری است.

در حال حاضر، بحرانی که در سطح کلان و جهانی جامع بشر را تحت تأثیر قرار داده است، پاندمی کووید ۱۹ (COVID-19 Pandemic) (کرونا ویروس (Corona virus) است. این ویروس خطرناک دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان چین در انسان‌ها مشاهده شد، کودکان و نوجوانان نیز در معرض این بیماری قرار دارند (Chen, 2020). بر اساس آخرین آمار جهانی پایگاه اطلاعاتی ورلد متر (World meter) شیوع بیماری کووید ۱۹، در بسیاری از کشورهای دنیا ادامه دارد و طبق جدیدترین آمارها شیوع کرونا ویروس تا ۲۷ ژانویه ۲۰۲۲، تعداد ۳۶۳۸۷۶۰۲۴ نفر به این بیماری مبتلا شده‌اند همچنین کشور ایران نیز از این بحران جهانی مصون نمانده است. شیوع این ویروس تا ۲۷ ژانویه ۲۰۲۲ نشان می‌دهد که بیش از ۶۰۲۹۳۰۲۶۳ به این بیماری مبتلا شده‌اند که تعداد ۶۰۹۱۸۸۰ نفر بهبودیافته و تعداد ۱۳۲۰۳۳۳ نفر جان خود را از دست داده‌اند. با افزایش نرخ مرگ‌ومیر این بیماری، سیستم‌های بهداشت عمومی و دولت‌ها، وضعیت اضطراری اعلام کردند و اقدامات بسیار گسترده‌ای برای پیشگیری از ابتلا به این بیماری انجام داده‌اند. در واقع، سرعت انتشار و انتقال این بیماری و میزان مرگ‌ومیر ناشی از آن، منجر به ترس و هراس بسیاری از افراد از ابتلا به این بیماری شده است (Et al, 2020, Brooks, Et al, 2020). نتایج مطالعات انجام شده در مورد اثرات کرونا بر شرایط اقتصادی کشورمان حاکی از آن بود که این بیماری بر تمامی بخش‌های اقتصادی کشور تأثیر گذاشته و در اثر این تکانه تولید ناخالص داخلی نیز کاهش یافته است (زورار، ۱۳۹۹). از نظر زیست‌محیطی شیوع این ویروس موجب افزایش پسماندهای عفونی و بیمارستانی، پایین آمدن کیفیت خاک و آب و مشکلات عدیده در تصفیه فاضلاب‌های شهری گردیده است (غلامی و همکاران، ۱۴۰۱). از نظر روان‌شناختی نیز ترس مبتلا شدن به بیماری کرونا موجب پریشانی، استرس و اضطراب در

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۹۹

برخی از مردم به ویژه آنانی که بیماری‌های زمینه‌ای دارند، شده است (کاشفی و حاج ابوطالبی، ۱۳۹۹).

نتایج برخی از تحقیقات نشان می‌دهد که ترس روانی از ویروس کرونا در افراد جامعه شکل گرفته است. به‌عنوان نمونه نتایج تحقیقی در این زمینه نشان می‌دهد که در اثر به وجود آمدن جو روانی شیوع کرونا، حتی ترس روانی از این ویروس بین کادر درمانی و افراد متخصص به وجود آمده است (Amin, 2020). به‌تبع این تغییرات در افراد جامعه، فضای آموزشی نیز با تغییرات گسترده‌ای مواجه شده است. نتایج برخی از تحقیقات نشان می‌دهد که به‌منظور یکسان‌سازی فضای آموزشی مدارس با آموزش‌های آنلاین، اتخاذ استراتژی‌های معین و کاربردی در این زمینه امر بسیار مهمی است (Crawford Et al, 2020). به‌علاوه، شیوع این ویروس باعث کاهش آزادی کودکان و نوجوانان در جامعه شده و اثرات منفی بسیاری در روحیه آنان بر جای گذاشته است (Brooks, Et al, 2020) همچنین نتایج دیگر تحقیقات در زمینه شیوع کووید ۱۹ نشان می‌دهد که ترس و اضطراب در بین کودکان و نوجوانان آسیب‌های جبران‌ناپذیری برای سلامت جسمی و روانی آنان به وجود آورده است، این آسیب‌ها شامل، استرس پس از سانحه (post-traumatic stress)، افسردگی (depression)، اضطراب (anxiety)، اختلالات هراس (panic disorders)، خشم (anger) و اختلالات رفتاری (behavioral disorders) اشاره کرد (Sood, 2020). در واقع عواملی که این اختلالات را ایجاد کرده‌اند عمدتاً شامل تنهایی، ناامنی مالی، دوری از خانواده، دریافت اطلاعات نادرست از رسانه‌های اجتماعی و مواردی نظیر این‌ها است. نتایج تحقیق‌های دیگری نشان می‌دهد که احساس تنهایی (به‌ویژه تک‌فرزندان) و کم شدن تحرک و فعالیت‌های بدنی، اضطراب و بی‌خوابی و عدم دسترسی به مراقبت‌های پزشکی و کمبود مواد غذایی در دوران پاندمی کووید ۱۹ مشکلات جدید در سلامت روانی کودکان به وجود آورده است (Wang, Et al, 2020).

بر اساس نتایج پژوهش‌ها، قرنطینه، فاصله‌گذاری‌های اجتماعی، زندگی در یک محیط محدود و داشتن انزوای اجتماعی به‌منظور جلوگیری از انتشار بیماری کووید ۱۹ در ایجاد احساس تنهایی کودکان و نوجوانان نقش بسزایی داشته است و پیش‌بینی می‌شود آسیب‌های روان‌شناختی بسیاری به دنبال خواهد داشت (آدهیکاری و همکاران، ۲۰۲۰). یافته‌های یک پژوهش آنلاین با بیش از دو هزار فرد حاکی از آن بود که تنهایی و نداشتن ارتباط با دیگران در دوران کرونا موجب تجربه احساس تنهایی در بین افراد شده است. (ملانی و همکاران، ۲۰۲۰). بیماری کرونا موجب کاهش روابط بین فردی، خانوادگی و اجتماعی شده است، میزان

ارتباطات مردم در این دوران بسیار محدود شده و عموماً از حضور در جمع خودداری می‌نمایند. میزان حضور افراد در کنار یکدیگر به طرز قابل توجهی کاهش یافته و اغلب مهمانی‌های خانوادگی نیز با کاهش چشمگیری مواجه شده‌اند. در چنین شرایطی افراد به دردناک‌ترین شکل ممکن مفهوم جدایی از زمان و مردم را تجربه می‌نمایند، مطالعات نشان می‌دهد این بیماری بستری را برای احساس تنهایی فراهم کرده است (خلجی نیا و همکاران، ۱۴۰۰). به علاوه، تبعات شیوع این بیماری و از دست دادن نزدیکان و سوگ ناتمام، زمینه‌ای را برای احساس تنهایی، کودکان و نوجوانان به وجود آورده است (عسگری و همکاران، ۱۳۹۰). نتایج برخی از پژوهش‌ها حاکی از آن است سلامت روانی کودکان و نوجوانان متأثر از عواملی از قبیل آگاهی و شناخت صحیح از موقعیت، مداخلات روان‌شناختی، برنامه‌های آموزشی و تغییر سبک زندگی است (Lee-lin, 2007, Goni, 2020, کبیری و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۷۵). در این راستا مداخلات روان‌شناختی مختلفی برای کاهش احساس تنهایی دانش‌آموزان انجام شده است که می‌توان به پژوهش‌های: رنجبر و همکاران (۱۳۹۴) با عنوان اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر خود پنداره و احساس تنهایی دانش‌آموزان با آسیب شنوایی و کمالی و همکاران، (۱۳۹۷) با عنوان اثربخشی شناخت درمانی گروهی بر مبنای الگوی مایکل فری بر باورهای غیرمنطقی و احساس تنهایی دانش‌آموزان اشاره کرد. در واقع، مداخلات و برنامه‌های آموزشی مبتنی بر توانمندی‌سازی کودکان و نوجوانان می‌تواند برای کاهش معضلات روحی و روانی مؤثر باشد. در نتیجه یکی از عوامل مؤثر برای برنامه‌ریزی در جهت مرتفع ساختن نیازهای آموزشی در مدارس و اصلاح باورهای نادرست و ارتقای باور سلامت در کودکان، کسب اطلاعات دقیق نسبت به مسائل مرتبط با بیماری‌های روان‌شناختی آنان است به این ترتیب می‌توان بر پایه شناخت صحیح از بیماری و راه‌های پیشگیری از آن، سلامت کودکان و نوجوانان را ارتقا بخشید.

۲. برنامه فلسفه برای کودکان

یکی از برنامه‌های آموزشی که از سال ۱۹۷۰ مورد توجه اندیشمندان حوزه تعلیم و تربیت قرار گرفته است، برنامه آموزشی فلسفه برای کودکان (فبک) (Philosophy For Children, (P4C) است که به عنوان برنامه آموزشی جهت بهبود مهارت‌های تفکر، بهبود مهارت‌های فردی و اجتماعی، آگاهی بخشی و توانمندسازی دانش‌آموزان در نظر گرفته می‌شود (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۷). تلاش پیشگامان در برنامه «فلسفه برای کودکان» جهت پروراندن حس

کنجکاوی، پرسشگری و مهارت‌های تفکر است که باعث شد متیو لیپمن (Mathew Lipman) و همکارانش در سال ۱۹۷۰ برنامه فلسفه برای کودکان را طراحی کرده‌اند که این برنامه یکی از رویکردهای نوین تربیتی است و برنامه‌ای منسجم در آموزش مهارت‌های تفکر و پروراندن حس کنجکاوی کودکان و نوجوانان ایجاد است. این برنامه باهدف فراهم کردن زمینه‌ای مناسب برای کاوش فلسفی برای کودکان از مقطع کودکستان تا دانشگاه تهیه شده است و دامنه گستردگی آن روزبه‌روز در سطح مدارس جهان افزایش می‌یابد (جعفری، ۱۳۹۴: ۴۶). از نظر لیپمن برنامه فلسفه برای کودکان متشکل از دو عنصر درهم‌تنیده تفکر انتقادی (Critical Thinking) و اجتماع پژوهشی (Communities of Inquiry) است (کبیری و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۱).

این فضای گفتگویی در قالب اجتماعی پژوهشی (حلقه‌های کندوکاو) صورت می‌گیرد. در برنامه فلسفه برای کودکان، کلاس درس به آزمایشگاهی تبدیل می‌شود که مهم‌ترین فعالیت دانش‌آموزان در آن پژوهش گروهی است. از آنجاکه دانش‌آموزان در اجتماع پژوهشی از منظرهای متفاوت به موضوع بحث می‌پردازند و به تدریج در این گفت‌وگو به جمع‌بندی می‌رسند، برای رفع اشتباهات خود، به توانایی خود اصلاحگری دست می‌یابند. گروه با مواجهه جدی با اشکالات شناختی، نه فقط در مقام توجیه آن‌ها بر نمی‌آید، بلکه به فهم عمیق‌تر، تأمل و ژرف‌نگری در آن‌ها می‌پردازد (Vannest, 2019). در این راستا، قاسمی و همکاران (Ghasemi et al, 2001) بیان می‌کنند که حلقه کندوکاو قلب و رمز موفقیت برنامه فلسفه برای کودکان است. کودکان در فرایند کندوکاو جمعی رفته‌رفته با مهارت‌های گفت‌وگو آشنا می‌شوند و می‌آموزند که با احترام و توجه به یکدیگر گوش دهند؛ ایده‌هایشان را کنار هم قرار دهند و آن‌ها را کامل‌تر کنند؛ دیگری را به نقد بکشند تا برای عقاید و ایده‌های تأیید نشده و بی‌پشتوانه‌شان استدلال منطقی بیاورند. آن‌ها تحمل دیدگاه‌های مخالف را به دست می‌آورند و هنگامی که نظرشان با نقدی مواجه شد، ناراحت و عصبانی نمی‌شوند.

تحقیقات بسیاری در زمینه تأثیر برنامه فلسفه برای کودکان و نوجوانان بر ابعاد روان‌شناختی دانش‌آموزان صورت گرفته است. نتایج برخی از پژوهش‌ها نشان می‌دهد که این برنامه در پرورش شهروندان دموکراتیک، فعال و فکور تأثیر دارد (Lancaster-Thomas r, 2017). همچنین در افزایش تعاملات عاطفی و احساسی بین دانش‌آموزان اثرگذار است (Siddiqui, 2019). نتایج دیگر پژوهش‌ها نیز نشان می‌دهد که کاربرد برنامه فلسفه برای کودکان در مدرسه، در کاهش احساس تنهایی و ناامیدی، استرس، بی‌خوابی تأثیر می‌گذارد (Bleazby, 2009). به علاوه در بهبود برقراری روابط صمیمانه و روابط میان فردی اثرگذار است (Brock, 2018). نتایج برخی از

تحقیقات در ایران نیز در این زمینه نشان می‌دهد که برنامه فلسفه برای کودکان بر تاب‌آوری و مؤلفه‌های آن تأثیرگذار است (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۹). هم‌چنین نتایج تحقیقات دیگر نشان می‌دهد که اجرای این برنامه در مدارس، باعث تأثیرات مثبت این برنامه بر کنترل رفتارهای پرخاشگرانه، خشم، کاهش ترس و اضطراب در دانش‌آموزان می‌شود (هدایتی، ۱۳۹۰: ۳۱).

تحقیقات انجام‌شده بیانگر اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر ابعاد روان‌شناختی دانش‌آموزان است (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۸، عیسی مراد و همکاران، ۱۳۹۸، کبیری و همکاران، ۱۳۹۹، کبیری و همکاران، ۱۴۰۰)، اما تاکنون تحقیق منسجمی بر روی احساس تنهایی و مهار خشم صورت نگرفته است (این دو مؤلفه با پاندومی کووید ۱۹، روبه افزایش است) بلکه عمدتاً مؤلفه‌های احساس تنهایی و ناامیدی، استرس، بی‌خوابی، روابط بین فردی و ... موردنظر پژوهشگران بوده است، با توجه به این مهم و هم‌چنین کمبود پژوهش در زمینه اثرات مخرب شیوع کووید ۱۹، در این پژوهش، محققان بر آن شدند که به بررسی اثربخشی اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی و مهار خشم در دوره شیوع کرونا و ویروس در کودکان پسر بی‌سرپرست بپردازند. به نظر می‌رسد برای ارتقاء باور سلامت در کودکان و توانمندسازی آنان در کسب آگاهی لازم درباره ویروس کرونا می‌توان از برنامه فلسفه برای کودکان کمک گرفت؛ بنابراین این تحقیق به تعیین تأثیر برنامه آموزشی فلسفه برای کودکان به‌عنوان یک برنامه آموزشی مداخله‌ای مناسب در کاهش احساس تنهایی و مهار خشم در دوره شیوع کرونا و ویروس پرداخته، از این رو در پژوهش حاضر دو سؤال موردبررسی قرار گرفته است: ۱- چه میزان برنامه فلسفه برای کودکان در کاهش اثرات احساس تنهایی و مهار خشم اثربخش بوده است؟ و ۲- اینکه برنامه فلسفه برای کودکان بر کدام یک از ابعاد مهار خشم بیشترین و کمترین اثر را داشته است؟

۳. روش پژوهش

روش تحقیق حاضر نیمه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون، پس‌آزمون با گروه آزمایش و گواه بود که در آن محققان در پی شناخت اثر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر «احساس تنهایی» و «مهار خشم» در کودکان پسر بی‌سرپرست و بدسرپرست بودند. جامعه آماری پژوهش شامل تمام کودکان پسر بی‌سرپرست و بدسرپرست ۸ تا ۱۲ ساله بود که در سال ۱۴۰۰ به‌طور شبانه‌روزی در مرکز تحت نظر بهزیستی شهرستان همدان زندگی می‌کردند که تعداد آن‌ها ۶۰

اثر بخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۰۳

نفر (پسر) بوده است. این افراد به سبب گوناگون اقتصادی، اجتماعی و رفتاری از قبیل فقر یا فقدان والدین، طلاق و اعتیاد در این مراکز زندگی می‌کردند. در این پژوهش از روش نمونه‌گیری در دسترس استفاده شده است. بدین ترتیب که پس از اخذ مجوزهای لازم از بهزیستی شهر همدان، تعداد ۲۸ نفر انتخاب شد و از جامعه آماری مورد نظر به روش نمونه‌گیری در دسترس ۲۸ کودک پسر انتخاب و به صورت تصادفی در گروه آزمایش (۱۴) و کنترل (۱۴) قرار داده شدند ملاک‌های ورود برای انجام مداخله شامل حضور منظم در برنامه آموزشی، انجام تکالیف ارائه شده، شرکت فعال در بحث‌ها و گفتگوهای فبک و ملاک خروج نیز شامل غیبت بیش از دو جلسه بود.

۴. ابزار پژوهش

مقیاس تنهایی دانشگاه کالیفرنیا، لس آنجلس: نسخه اولیه مقیاس تجدیدنظر شده احساس تنهایی را در سال ۱۹۸۰، راسل، پیلاو و فرگوسن بر مبنای مقیاس ۷۵ گویه وین (۱۹۶۹)، با در نظر گرفتن نظرات چندین روانشناس در تعریف مفهوم و ویژگی‌های احساس تنهایی تهیه کرده بودند؛ راسل، پیلاو و کاترونا (۱۹۸۷)، نسخه تجدیدنظر شده احساس تنهایی را تهیه کرده‌اند. این مقیاس دارای ۲۰ گویه است که در یک طیف لیکرت ۴ درجه‌ای (هرگز=۱، به ندرت=۲، گاهی اوقات=۳ و اغلب=۴) به ارزیابی نظر پاسخگویان می‌پردازد. گویه‌های شماره ۱، ۴، ۵، ۶، ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۶، ۱۹ و ۲۰ به صورت معکوس نمره‌گذاری شده است. حداقل و حداکثر نمره‌ای که یک پاسخ‌دهنده می‌تواند در این مقیاس به دست آورد به ترتیب ۲۰ و ۸۰ است (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۴). در پژوهش پاشا و اسماعیلی (۱۳۸۶) طی مطالعه‌ای برای تعیین پایایی این مقیاس از دو روش آلفای کرونباخ و تنصیف استفاده شد که مقادیر آن به ترتیب ۰/۷۵ و ۰/۷۱ و روایی آن از طریق اضطراب بررسی و مقدار آن ۰/۴ محاسبه شده است و در پژوهش‌های رحیم زاده و همکاران، (۱۳۹۰)، نوروزی و همکاران (۱۳۹۵) و کمالی و همکاران (۱۳۹۷) به ترتیب ضریب پایایی ۰/۸۳، ۰/۸۸ و ۰/۸۴. برای این مقیاس به دست آمده است و در پژوهش حاضر نیز پایایی این مقیاس از طریق آلفای کرونباخ محاسبه گردید و مقدار ۰/۸۶ به دست آمده است.

پرسشنامه خشم اسپیلبرگر (Spielberger) (۲۰۰۳): کنترل خشم نمره‌ای است که از پرسشنامه ۵۷ سؤالی حالت، صفت و بیان و کنترل خشم بروز اسپیلبرگر به دست می‌آید که آیتم‌های آن در سه بخش تنظیم شده‌اند: بخش اول با عنوان «همین الان احساس می‌کنم» به اندازه‌گیری

حالت خشم می‌پردازد که در آن آزمودنی‌ها شدت احساس خود را بر اساس یک مقیاس چهارگزینه‌ای از (به هیچ وجه=۱) تا (خیلی زیاد=۴) درجه‌بندی می‌کنند. این قسمت از پرسشنامه ۱۵ آیتم دارد و شامل حالت خشم و این خرده مقیاس‌ها است: الف: احساس خشمگینانه ب: تمایل بروز کلامی خشم ج: تمایل بروز فیزیکی خشم. بخش دوم این پرسشنامه با عنوان «معمولاً احساس می‌کنم» با ۱۰ آیتم به سنجش صفت خشم اختصاص دارد و مانند بخش نخست مورد درجه‌بندی قرار می‌گیرد. مقیاس صفت خشم دارای دو خرده مقیاس به نام‌های الف: خلق و خوی خشمگینانه ب: واکنش خشمگینانه است. بخش سوم نیز با عنوان «معمولاً هنگام کفری یا خشمگین شدن، چه واکنشی یا رفتاری دارم» بروز و کنترل خشم را می‌سنجد و شامل چهار مقیاس است که از این آیتم‌ها تشکیل شده است: الف: بروز خشم بیرونی (بروز یافته) ب: بروز خشم درونی (فروخورده) ج: کنترل خشم بیرونی د: کنترل خشم درونی. این بخش در یک مقیاس چهاردرجه‌ای از (تقریباً هرگز=۱) تا (همیشه=۴) درجه‌بندی شده و ۳۲ آیتم را شامل می‌شود. برای نخستین بار در ایران این پرسشنامه را حکیمی راد و رضازاده (۱۳۸۷) هنجاریابی کردند و آلفبای کرونباخ آن را ۰/۷۷ محاسبه کردند که از نظر آماری همبستگی میان نمرات هر یک از مقوله‌ها با یکدیگر و با نمره کل پرسشنامه معنادار بوده است (افشانی و ابویی، ۱۳۹۷: ۱۵).

۵. شیوه اجرای پژوهش

ابتدا به منظور اجرای پیش‌آزمون پرسشنامه‌های احساس تنهایی و خشم اسپیلبرگر در اختیار نمونه آماری قرار داده شد، پس از اجرای پیش‌آزمون، دوره آموزشی برنامه فلسفه برای کودکان در ۸ جلسه ۲ ساعته در روزهای دوشنبه شهریور و مهر سال ۱۴۰۰ بر روی گروه آزمایش اجرا گردید که اطلاعات هر جلسه در جدول (۱) آمده است و گروه کنترل این مداخله را دریافت نکردند. پس از اتمام آموزش به منظور انجام پس‌آزمون، پرسشنامه‌های احساس تنهایی و خشم اسپیلبرگر میان لین گروه آزمایش و کنترل توزیع شد و پس از تکمیل آن توسط افراد نمونه، گردآوری شدند و داده‌ها مورد تحلیل آماری قرار گرفتند.

۶. شرح جلسات

برای اجرای برنامه فلسفه برای کودکان در جلسات طراحی شده برای کودکان پسر بی‌سرپرست از کتاب‌های داستان فلسفی مخصوص گروه سنی ب و ج اثر این نویسندگان استفاده شد:

اثر بخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۰۵

لارنس شیپرو و همکاران (من آدم بدی نیستم فقط کمی عصبانی‌ام) ترجمه محبوبه رمضان زاده ۱۳۹۷، الیزابت تسلر و بریگیت کولخ (من و دنیای احساساتم) ترجمه ملیحه شکوهی، ۱۳۹۲، فلیپ کم (بی‌تا). مجموعه داستان‌های فکری (۲). ترجمه مژگان رشتچی و فرزانه شهرتاش (۱۳۹۷)، مرسمایر (بی‌تا). باید همدیگر را ببخشیم، ترجمه هایده کروبسی، ۱۳۹۸، سید اصغر ساداتیان مهارت‌های زندگی برای کودکان (گوشه‌گیر، انزوا، تنهایی، ترس و ...)، ۱۳۹۵، جکلین ویلسون (بی‌تا). آرزوی تنهایی لیلی، ترجمه نسرین یوسفی، ۱۳۹۳. یوستین، گوردرد (۱۹۹۳). درون یک آینه، درون یک معما. ترجمه مهرداد بازاری، ۱۳۹۵، کوبی یامادا (بی‌تا). با مشکل جدید چه می‌کنی. ترجمه مهدی حجوانی، ۱۳۹۷. از میان تمام کتاب‌های داستان فلسفی با موضوعات مختلف، به منظور اجرای برنامه «فلسفه برای کودکان» کتاب‌هایی انتخاب شدند که عناوین، محتوا و زمینه آن‌ها شامل مفاهیمی از قبیل کنترل خشم و عصبانیت، عصبانیت و تفاهم، کنترل احساسات و هیجانات، توانایی بخشیدن دیگران، گوشه‌گیری و تنهایی، گریز از تنهایی و کمک به دیگران، زیبایی‌های خلقت و ارتباط با دیگران، شیوه‌های برخورد با مشکلات جدید بودند.

جدول ۱. شرح جلسات اجرای برنامه فلسفه برای کودکان

جلسه اول	در جلسه اول مفاهیمی از جمله: خشم و عصبانیت از طریق قصه‌گویی به دانش آموزان گفته شد، سپس در مورد دلایل ایجاد خشم و عصبانیت و شیوه‌های کنترل آن دانش آموزان به همراه مربی به بحث و گفت‌وگو پرداختند.
جلسه دوم	در این جلسه، داستان‌های عصبانیت و تفاهم از کتاب «من و دنیای احساساتم» توسط معلم در کلاس ارائه گردید و در انتهای داستان‌ها کودکان در مورد هر یک از بخش‌های قصه به بحث و گفت‌وگو پرداخته و سعی می‌کنند که به سؤالات دیگر دوستانشان پاسخ دهند. در باره کتاب: کتاب «من و دنیای احساساتم» در بردارنده مجموعه‌ای از داستان‌های کوتاه درباره ترس و شجاعت، قهر و آشتی، عصبانیت، آرامش، لج بازی و تفاهم در کودکان است. در این داستان‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، ماهیت و دلایل احساسات و هیجانات و عواطف کودکان بیان شده است.
جلسه سوم	در طی این جلسه داستان فلسفی «مردی که نمی‌توانست صورتش را کنترل کند» مورد استفاده قرار گرفت. این داستان بایان قصه‌های خیال‌انگیز با طعم پرسش‌ها و نکته‌های فلسفی و همچنین تفکر و تأمل برانگیز است که ذهن پرسشگر مخاطبان کودک را نشانه رفته و در عین سادگی، مفاهیم گاه عمیق و پیچیده‌ای را با زبان کودک مطرح می‌کند. در باره کتاب: مجموعه «داستان‌های فکری (۲)» متشکل از داستان‌های متفاوت با زمینه‌های مختلفی است که در این جلسه از داستان «مردی که نمی‌توانست صورتش را کنترل کند» استفاده شد. این داستان در مورد شیوه‌های کنترل احساسات و هیجانات کودکان است.

جلسه چهارم	در این جلسه، کودکان به خواندن داستان فلسفی «باید همدیگر را ببخشیم» مشغول می‌شوند و سپس به صورت گروه‌های کوچک به بحث و گفت‌وگو در مورد بخش‌های مختلف داستان از قبیل چگونگی بخشش دیگران و برقراری ارتباط با آنان می‌پردازند. درباره کتاب: کتاب «باید همدیگر را ببخشیم» با زبانی ساده و روان به کودکان می‌آموزد که می‌شود اشتباهات افراد پیرامونمان را ببخشیم و ارتباط مثبت و سازنده‌ای با آنان برقرار کنیم.
جلسه پنجم	در این جلسه، کودکان در گروه‌های کوچک تلاش می‌کنند نقش‌های از داستان را انتخاب و با زدن صورتک در کلاس آن را نمایش دهند و پس از اتمام داستان و نمایش به بررسی و تحلیل نقش‌های یکدیگر بپردازند. درباره کتاب: «مهارت‌های زندگی برای کودکان» دارای داستان‌های متفاوت در مورد گوشه‌گیری، انزوا، تنهایی، ترس و ... برای کودکان است که با زبان ساده و رسا این مفاهیم را تشریح می‌کند و به کودکان کمک می‌کند که شیوه‌های مقابله با احساس تنهایی و گوشه‌گیری را بیاموزند
جلسه ششم	در این جلسه، کودکان به خواندن داستان فلسفی «آرزوی تنهایی لیلی»، مشغول می‌شوند و سپس به صورت گروه‌های کوچک به بحث و گفت‌وگو در مورد بخش‌های مختلف داستان که مهم‌ترین آن گریز از تنهایی و کمک به دیگران است می‌شوند. درباره کتاب: «آرزوی تنهایی لی‌لی» ماجرای یکی از همین کودکان است که در شرایطی که خودش به حمایت احتیاج دارد، باید از سه خواهر و برادرش مراقبت کند و بدون حضور بزرگ‌تر مشکلات خانواده چهارنفره‌ای را حل کند. مادر به سفر رفته است و لی‌لی ترجیح می‌دهد ناپدری را وارد زندگی‌شان نکند. پس باید خودش مادر سه کودک باشد.
جلسه هفتم	در جلسه هفتم، داستان «درون یک آینه، درون یک معما» خوانده می‌شود و مربی از کودکان می‌خواهد تا سؤالات خود را در مورد داستان بپرسند و از دیگر دانش‌آموزان می‌خواهد تا به آن‌ها پاسخ دهند و خود مربی تا جای ممکن در پاسخ سؤالات مشارکت نمی‌کند که کودکان خودشان بتوانند با توجه به تجربه و فهمشان به سؤالات دیگر دانش‌آموزان پاسخ دهند. زمینه اصلی این داستان در مورد زیبایی‌های خلقت و روابط بین انسان‌ها است. درباره کتاب: «کتاب درون یک آینه، درون یک معما» داستان دخترک بیماری است به نام سسیلی که در شب کریسمس وقتی در تختش خوابیده بود، فرشته‌ای به نام آریل به پیش او می‌آید و باهم گفت‌وگو می‌کنند. این گفت‌وگو شروع آشنایی این دو نفر است که تا انتهای کتاب درون یک آینه، درون یک معما این گفت‌وگوها ادامه پیدا می‌کند. <u>بیاستین گورد</u> در گفت‌وگوهای این دو نفر به بیان پیچیدگی‌های مربوط به آفرینش و زیبایی‌های آن و انسان و روابط بین انسان‌ها با زبانی ساده می‌پردازد.
جلسه هشتم	در این جلسه ابتدا، کودکان به صورت حلقه وار دورهم می‌نشینند و پس از خواندن داستان، مربی با طرح سؤال‌های چالشی، گفتگوی امروز را آغاز می‌کند و کودکان تلاش کردند که به سؤالات و چالش‌های موجود در داستان پاسخ دهند. زمینه اصلی این داستان در مورد شیوه‌های برخورد با مشکلات جدید است. درباره کتاب: کتاب «با مشکل جدید چه می‌کنی» به دانش‌آموزان کمک می‌کند که در برخورد با مشکلات جدید بهترین عملکرد را داشته باشند و شیوه‌های مختلف واکنش نسبت به مشکلات مختلف را برای آنان به زبان ساده و روان بازگو می‌کند.

۷. یافته‌ها

بر اساس طرح پژوهش که نیمه آزمایشی پیش‌آزمون- پس‌آزمون با دو گروه آزمایش و گواه انجام شد، در بخش آمار توصیفی به‌منظور توصیف داده‌های پژوهش از شاخص‌های میانگین و انحراف معیار استفاده شد و جهت تحلیل داده‌ها از آمار استنباطی تحلیل کوواریانس استفاده گردید. در بررسی توصیفی نمرات افراد نمونه پژوهش در هر یک از متغیرهای تحقیق، افراد نمونه آزمایش دارای دو گروه نمره پیش و پس‌آزمون در مؤلفه‌های احساس تنهایی، شاخص کلی خشم، احساس نیاز به بیان کلامی خشم، احساس نیاز به بیان فیزیکی خشم، خلق و خوی خشمگین، برون‌ریزی خشم، درون‌ریزی خشم هستند.

جدول ۱. یافته‌های توصیفی نمرات گروه آزمایش و کنترل در احساس تنهایی و خشم

تفاوت میانگین‌ها	گروه کنترل		تفاوت میانگین‌ها	گروه آزمایش		موقعیت	متغیر
	انحراف معیار	میانگین		انحراف معیار	میانگین		
۲۶/۴	۱۰/۸۴	۱۴/۱۰	۱۸/۳۵	۹/۲۰	۱۵/۸۰	پیش‌آزمون	احساس تنهایی
	۱۰/۴۶	۱۴/۷۰		۷/۰۷	۱۸/۷۰	پس‌آزمون	
۰۳/۲	۲۱/۲۰	۱۴/۸۰	۱۲/۸۲	۲۱/۹۸	۱۵/۶۰	پیش‌آزمون	شاخص کلی خشم
	۲۰/۱۴	۱۵/۱۰		۱۹/۹۵	۱۷/۶۰	پس‌آزمون	
۷۰/۳	۷/۶۵	۱۰/۸۰	۱۹/۶۴	۷/۸۹	۱۱/۲۰	پیش‌آزمون	احساس نیاز به بیان کلامی خشم
	۸/۶۲	۱۱/۲۰		۷/۴۶	۱۳/۴۰	پس‌آزمون	
-۲۱/۷	۶/۵۸	۱۱/۱۰	۱۶/۱۹	۷/۰۷	۱۰/۵۰	پیش‌آزمون	احساس نیاز به بیان فیزیکی خشم
	۶/۸۷	۱۰/۳۰		۵/۷۱	۱۲/۲۰	پس‌آزمون	
-۹۴/۷	۱۳/۷۵	۱۸/۹۰	۷/۷۹	۱۵/۱۰	۱۸/۷۰	پیش‌آزمون	خلق و خوی خشمگین
	۱۵/۱۰	۱۷/۴۰		۱۲/۹۷	۲۰/۱۹	پس‌آزمون	
۳۶/۵	۱۳/۴۶	۱۶/۸۰	۱۴/۶۲	۱۳/۷۵	۱۷/۱۰	پیش‌آزمون	برون‌ریزی خشم
	۱۳/۹۴	۱۷/۷۰		۱۲/۳۰	۱۹/۶۰	پس‌آزمون	
-۲۹/۴	۱۲/۳۰	۱۶/۳۰	۱۳/۳۳	۱۲/۸۸	۱۶/۵۰	پیش‌آزمون	درون‌ریزی خشم
	۱۲/۶۸	۱۵/۶۰		۱۰/۷۵	۱۸/۷۰	پس‌آزمون	

در جدول شماره ۱ بیشترین تفاوت را متغیر احساس نیاز به بیان کلامی خشم نشان می‌دهد که عدد ۱۹/۶۴ را به خود اختصاص داده است که میزان تفاوت در میانگین‌ها را نشان می‌دهد و تفاوت میانگین متغیرهای دیگر به ترتیب احساس تنهایی ۱۸/۳۵، شاخص کلی خشم ۱۲/۸۲، احساس نیاز به بیان فیزیکی خشم ۱۶/۱۹، خلق و خوی خشمگین ۷/۷۹، برون‌ریزی خشم ۱۴/۶۲ و درون‌ریزی خشم ۱۳/۳۳ است.

قبل از تحلیل کوواریانس مفروض‌های آن بررسی شد. از آزمون محاسبه شاخص کجی و کشیدگی به بررسی نرمال بودن داده استفاده شد.

جدول ۲. مربوط به محاسبه کجی و کشیدگی متغیرها

تعداد	میانگین	کجی	کشیدگی
۲۸	۱۴/۹۶	۰/۰۱۷	-۰/۲۱۳
۲۸	۱۶/۴۳	-۰/۲۰۲	۰/۰۴۴

میزان کجی در پیش‌آزمون و پس‌آزمون به ترتیب برابر است با ۰/۲۰۲- و ۰/۰۱۷- است؛ همچنین میزان کشیدگی در پیش‌آزمون و پس‌آزمون به ترتیب ۰/۰۴۴ و ۰/۲۱۳- است. هر دو شاخص در دامنه ۱+ الی ۱- قرار دارند. پس می‌توان نرمال بودن توزیع داده‌ها را تأیید کرد. همچنین برای بررسی همسانی واریانس‌ها از آزمون لوین استفاده شد.

جدول ۳. نتایج آزمون لوین

F	df1	df2	Sig.
۰/۴۳۷	۱	۲۶	۰/۵۱۴

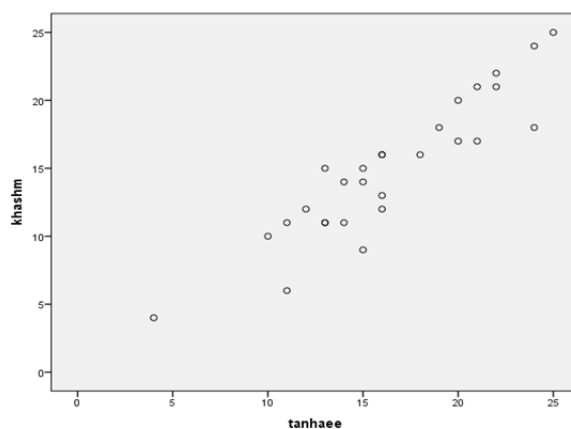
معمولاً چنانچه سطح معناداری در آزمون لوین که با Sig نمایش داده می‌شود بیشتر از ۰/۰۵ باشد، می‌توان گفت واریانس گروه‌ها همسان است. فرض صفر در این آزمون این است که واریانس دو گروه برابر و همسان است، با توجه به نتایج آزمون لوین، Sig ۰/۵۱۴ که از ۰/۰۵ بیشتر است، فرض مقابل رد و فرض صفر تأیید می‌شود که نماینگر همسانی واریانس است. به‌علاوه برای بررسی همگنی شیب رگرسیون، مقدار F تعامل بین متغیر کنترل (کمکی) و مستقل محاسبه شد.

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۰۹

جدول ۴. نتایج مربوط به بررسی همگنی شیب رگرسیون

منبع	SS	df	Mean Square	F	Sig.
اثر گروه	۱۵/۳۷۳	۱	۱۵/۳۷۳	۰/۰۳۲	۰/۱۷۷
اثر پیش‌آزمون	۵۰۱/۱۹۰	۱	۵۰۱/۱۹۰	۰/۰۰	۰/۸۷۵
تعامل	۵/۵۳۵	۱	۵/۵۳۵	۱/۸۶۱	۰/۱۸۵
خطا	۷۱/۳۶۷	۲۴	۲/۹۷۴		
کل	۸۲۱۲	۲۸			

نتایج نشان می‌دهد که مقدار Sig تعامل گروه و پیش‌آزمون برابر با ۰/۱۸۵ بوده و بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است لذا فرض همگنی شیب رگرسیون در داده‌ها تأیید می‌شود. و سرانجام مفروضه خطی بودن همبستگی متغیر کنترل (کمکی) و متغیر مستقل مورد بررسی قرار گرفت. به همین منظور مقدار F متغیر هم پراش محاسبه شد.

نتایج نشان می‌دهد که تقریباً رابطه خطی و مثبتی بین دو متغیر وابسته وجود دارد و رابطه منحنی یا غیرخطی بین دو متغیر وجود ندارد.

جدول ۵. تحلیل کوواریانس ابعاد احساس تنهایی و خشم

متغیرها	منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره F	سطح معنی داری
احساس تنهایی	گروه	۲۱/۴۸	۱	۱/۳۴	۶۲/۰۲	۰/۰۰۱
	خطا	۷۸۴/۳۱	۱۴	۵۶/۰۲		
شاخص کلی خشم	گروه	۷۴/۲۳	۱	۴/۶۳	۱۰۳/۱۲	۰/۰۰۱
	خطا	۶۴۹/۶۵	۱۴	۴۶/۰۴		
احساس نیاز به بیان کلامی خشم	گروه	۳۱/۰۴	۱	۱/۹۴	۹۵/۰۴	۰/۰۰۱
	خطا	۶۷۶/۲۵	۱۴	۶۹/۹۴		
احساس نیاز به بیان فیزیکی خشم	گروه	۲۷/۸۷	۱	۱/۷۴	۷۷/۵۱	۰/۰۰۱
	خطا	۷۸۶/۵۴	۱۴	۵۶/۱۸		
خلق و خوی خشمگین	گروه	۲۳/۴۷	۱	۱/۴۶	۹۴/۵۳	۰/۰۰۱
	خطا	۴۱۳/۲۷	۱۴	۲۹/۵۱		
برونریزی خشم	گروه	۶۶/۵	۱	۴/۱۵	۳۱/۵۵	۰/۰۰۱
	خطا	۳۷۴/۳	۱۴	۲۳/۹		
درونریزی خشم	گروه	۸۳/۲۹	۱	۵/۲	۱۰/۸	۰/۰۰۱
	خطا	۳۴۷/۸	۱۴	۲۶/۸۷		

به منظور بررسی میزان اثربخشی اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی و خشم به نتایج جدول ۲ توجه می‌کنیم. مقدار آماره احساس تنهایی ۶۲/۰۲ با سطح معنی داری ۰/۰۰۱ است. با توجه به اینکه سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است، لذا مقدار F محاسبه شده تحلیل کوواریانس معنادار بوده و با اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر (عدم تأثیر برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی) رد می‌شود و بین گروه آزمایش و گروه گواه در نمرات احساس تنهایی اختلاف معناداری مشاهده می‌شود؛ به عبارت دیگر می‌توان بیان کرد که اجرای برنامه فلسفه برای کودکان منجر به کاهش میزان متغیر احساس تنهایی در کودکان شده است؛ بنابراین فرضیه مورد تأیید است. مقدار آماره شاخص خشم به ترتیب در شاخص کلی خشم ۱۰۳/۱۲، احساس نیاز به بیان کلی خشم ۹۵/۰۴، احساس نیاز به بیان فیزیکی خشم ۷۷/۵۱، خلق و خوی خشمگین ۹۴/۵۳، برونریزی خشم ۳۱/۵۵ و درونریزی خشم ۱۰/۸ در سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است، لذا مقدار F محاسبه شده تحلیل کوواریانس معنادار بوده و با اطمینان ۹۵ درصد فرضیه صفر (عدم تأثیر برنامه فلسفه برای کودکان بر خشم) رد می‌شود و

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۱۱

بین گروه آزمایش و گروه گواه در نمرات خشم اختلاف معناداری مشاهده می‌گردد؛ به عبارت دیگر می‌توان بیان کرد که اجرای برنامه فلسفه برای کودکان تأثیر معنی‌داری بر کنترل خشم کودکان داشته و است و فرضیه مورد تأیید است.

۸. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بررسی اثربخشی اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی و مهار خشم در دوره شیوع کرونا و ویروس در کودکان پسر بی‌سرپرست شهرستان همدان انجام شد. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن بود که میزان احساس تنهایی در دو گروه آزمایش و کنترل کودکان پسر بی‌سرپرست اگرچه قبل از آغاز برنامه از نظر آماری تفاوت نداشته است، اما پس از اجرای برنامه فلسفه برای کودکان در گروه آزمایش، طبق تحلیل نتایج پیش‌آزمون و پس‌آزمون تفاوت بین دو گروه آزمایش و گواه قابل مشاهده بود. به نحوی که کودکانی که در محیط آموزشی طراحی شده با برنامه فیک شرکت کردند در جلسات آموزشی را گذراندند در پایان آموزش نشان دادند که نسبت به کودکانی که در این جلسات شرکت نکرده‌اند احساس تنهایی کمتری دارند.

با توجه به جست‌وجوی محققان این مطالعه، پژوهشی که به شکل مستقیم اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان را بر احساس تنهایی کودکان پسر بی‌سرپرست مورد بررسی قرار داده باشد یافت نشد، با این وجود نتایج این پژوهش با بخشی از یافته‌های پژوهش‌های (چراغ زاده و همکاران، ۱۳۹۸، کبیری و همکاران، ۱۴۰۰ و Tschannen-Moran, 2013) همسو است. در این پژوهش‌ها مشخص شده است اجرای برنامه فلسفه برای کودکان موجب کاهش احساس تنهایی کودکان شده است. در پژوهشی که توسط غلامی (۱۳۹۷) با عنوان تأثیر آموزش حل مسئله اجتماعی بر انزوای اجتماعی و انعطاف‌پذیری شناختی کودکان با بازی‌های رایانه‌ای بالای ۹-۱۱ ساله انجام شد، یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که دانش‌آموزانی که در محیط طراحی شده آموزش حل مسئله به روش گروهی شرکت کرده‌اند در مقایسه با دانش‌آموزانی که در این برنامه شرکت نکرده‌اند، پس از آموزش احساس تنهایی کمتری داشته‌اند و این برنامه بر احساس تنهایی دانش‌آموزان تأثیر معنادار داشته است.

برنامه فلسفه برای کودکان نه فقط فرصت اکتشاف و تمرین توانایی‌های شناختی و ادراکی را برای کودکان فراهم می‌کند، بلکه زمینه کشف و ایجاد ارزش‌ها و ایده‌ها را که از نظر آن‌ها مهم و محترم باشند نیز به وجود می‌آورد. این برنامه برای کودکان محیطی فراهم می‌کند

که در کنار رشد شناختی به رشد هیجانی و اجتماعی برسند. در چنین بستری است که آن‌ها گفت‌وگوی اصیل، احترام به نظرات دیگران، اعتماد متقابل روزافزون و توانایی ارتباط برقرار کردن در سطوح گوناگون را تجربه می‌کنند و در نتیجه مشارکت در چنین فضایی که به عقیده ایشان احترام گذاشته می‌شود و به آن‌ها فرصت ابراز پرسش‌هایشان داده می‌شود کودک به خودباوری مرسد و برای ابراز خود جسارت بیشتری پیدا می‌کند. در این برنامه کودکان افزون بر احترام به عقاید و نظرات خود می‌آموزند به عقاید و نظرات دیگران نیز احترام بگذارند و به سخنان آنان گوش نمایند، هیچ ایده‌ای را مورد تمسخر قرار ندهد و به‌جای موضع‌گیری‌ها منفی، به تفاوت آراء با دید مثبت بنگرند و در مجموع با دنیای پیرامون خود ارتباط سالم‌تر و مؤثرتری برقرار نمایند. نتیجه همه این‌ها، داشتن روابط مثبت و همدلی با دیگران است که مشکلاتی مانند احساس تنهایی و انزوا را کاهش می‌دهد. این یافته در پژوهش چراغ زاده و همکاران (۱۳۹۸)، نیز بیان شده است و بدین نحو یافته این پژوهش در مورد مؤلفه احساس تنهایی با پژوهش ایشان همسو است.

بخشی از اجرای برنامه فلسفه برای کودکان از طریق قصه‌گویی انجام می‌شود. اگرچه شیوه کاربرد قصه و ساختار قصه از یکدیگر متفاوت است، اما یافته‌ها نشان می‌دهد که ساختار قصه می‌تواند به‌عنوان ابزاری مؤثر در جهت تغییر و جهت‌دهی به رفتار کودک به کار گرفته شود. کودک می‌تواند قهرمان قصه را ببیند که با مشکلات دست‌وپنجه نرم می‌کند و در پی یافتن راه‌حل است. در واقع به‌وسیله انجام موفقیت‌آمیز یک مهارت مشکل توسط قهرمان داستان انجام آن رفتار رأی کودک ساده‌تر و باورپذیرتر می‌شود و کودک مایل به انجام آن می‌شود. لذا بدین طریق قصه‌گویی به کودک کمک می‌کند تا بتواند در محیط‌های اجتماعی و ارتباط گرفتن با همسالان رفتار مناسب‌تر و عملکرد مناسب‌تری از خود نشان دهد. لازم به ذکر است که قصه‌گویی در برنامه فلسفه برای کودکان فعالیتی گروهی است و این گروهی بودن موجب مشارکت فراگیر در فرایند کلاس می‌گردد و به تدریج موجب کاهش احساس تنهایی در وی می‌شود. این یافته‌ها در پژوهش خدابخشی کولایی و همکاران (۱۳۹۷) نیز بیان شده است و یافته‌های این پژوهش با پژوهش آنان همسو است.

افزون بر این، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، میزان خشم حاصل از بحران کرونا در کودکان در دو گروه آزمایش و کنترل، اگرچه قبل از شروع برنامه فبک، از نظر آماری تفاوت معنی‌دار نداشته است، اما پس از اجرای این برنامه در گروه آزمایش، بر اساس تحلیل نتایج پیش‌آزمون و پس‌آزمون تفاوت معنی‌دار بین دو گروه آزمایش و گواه قابل مشاهده بود.

اثر بخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۱۳

یافته‌های پژوهش حاضر با یافته‌های پژوهش‌های (هدایتی، ۱۳۹۱، تجلی نیا و کرمی، ۱۳۹۱ و Worley, 2016) همسو است. در این پژوهش‌ها مشخص شده است اجرای برنامه فلسفه برای کودکان موجب کاهش خشونت و پرخاشگری، در کودکان می‌گردد.

در تبیین این یافته می‌توان گفت مشارکت کودکان در برنامه فلسفه برای کودکان به پرورش مهارت‌هایی که در کنترل خشم مؤثر است منجر می‌گردد، کودکان پس از شرکت کردن در این دوره آموزشی این توانایی را کسب می‌کنند که به خوبی به سخنان یکدیگر گوش کنند، برای صحبت کردن نوبت را رعایت نمایند و نظرات همسالان را به چالش بکشند. پس از گذشت چند جلسه از کلاس کم‌کم رفتارهای مشارکتی و همکاری‌ها جایگزین رفتارهای خصمانه و رقابتی در کودکان می‌گردد. در فرایند برنامه فبک فراگیران به تدریج با مهارت‌های گفت‌وگو آشنا می‌شوند و می‌آموزند که با احترام و توجه به یکدیگر گوش دهند، ایده‌هایشان را کنار هم قرار داده و آن‌ها را به نقد می‌کشند تا برای عقاید تأیید نشده استدلال منطقی بیاورند و تحمل دیدگاه‌های مخالف را به دست می‌آورند و مادامی که نظراتشان با نقدی از سوی همسالان مواجه شد ناراحت و عصبانی نمی‌شوند. علت بسیاری از عصبانیت‌ها، خشم‌ها و خصومت‌ها تحمل نکردن دیدگاه‌های مخالف و نقد دیگران است. در رفتاردرمانی عقلانی-هیجانی این تحلیل از خشم به دست می‌آید که فرد می‌پندارد شخص دیگر «باید» و «نبایدی» را نادیده گرفته و به این سبب مقصر است. آنچه مهم این است که مادامی که فرد باور اشتباه خویش را یگانه باور و صحیح در نظر می‌گیرد و با نقد دیگران در مورد باور خود مواجه می‌شود خشمگین می‌گردد. این یافته در پژوهش (تجلی نیا و کرمی، ۱۳۹۳) نیز بیان شده است و یافته‌های این پژوهش با پژوهش آنان همسو است.

حلقه‌های کندوکاو در کلاس درس، دست‌کم باعث تردید در باورهایی می‌شود که بی‌چون و چرا پذیرفته شده‌اند؛ در صورتی که این باورها فقط وقتی موجب مشکلات هیجانی خشم و در پی آن پرخاشگری و خصومت می‌شوند که به معنای واقعی باور باشند؛ یعنی بی‌چون چرا پذیرفته شده باشند و نقضشان غیرممکن باشد. برنامه فبک روش کاهش خشم و پرخاشگری در کودکان را آموزش و تلقین خشم ناسالم و پرخاشگری آنان نمی‌داند بلکه پیشنهاد می‌کند که کودکان با تأمل کردن در مورد ارزش‌هایی مانند صلح و دوستی و در برابر آن خشم و تنفر، به نحوی آزاد و با در نظر گرفتن همه دیدگاه‌ها بحث و گفت‌وگو نمایند.

درواقع برنامه فلسفه برای کودکان ابزاری است که از راه فلسفه ورزی موجب بهبود مهارت‌های اجتماعی کودکان می‌شود (گوش دادن به صحبت‌های دیگران، استقبال از

دیدگاه‌های متفاوت و مخالف، استفاده از معیارها برای قضاوت، محترم شمردن عقاید دیگران، همدردی با دوستان، کمک به دیگران در اجتماع پژوهشی، شناخت خویشتن، انعطاف‌پذیری، خود اصلاحی، نقدپذیری) که بسیاری از مهارت‌هایی که از طریق برنامه فبک و فرایند مرتبط با آن به دست می‌آیند محور اجتماعی شدن کودکان را فراهم می‌کنند که این مهم موجب کاهش احساس تنهایی در آنان می‌گردد. افزون بر این کودکانی که در برنامه فلسفه برای کودکان شرکت می‌کنند به سبب این‌که در برابر بحث‌هایی که در طی آموزش به وجود می‌آید صبوری می‌کنند و با خونسردی به نظریات مخالف دیگر دوستانشان توجه می‌کنند و زود از کوره در نمی‌روند و عصبانی نمی‌شوند از توان بالایی برای مهار کردن خشم و عصبانیت در برابر افکار دیگران و حوادث گوناگون برخوردار خواهند شد.

محدودیت‌ها: این پژوهش صرفاً بر روی کودکان با گروه سنی خاصی صورت گرفته است، لذا در تعمیم نتایج به سایر گروه‌های سنی باید احتیاط لازم صورت گیرد. از سوی دیگر برای ارزیابی اثر طولانی‌مدت برنامه، وجود آزمون‌های پیگیری ضروری به نظر می‌رسد، به دلیل اینکه آزمون پیگیری، شاخص دقیق‌تری از وضعیت کودکان در جهت تثبیت و تداوم بهبود کارکردهای اجرایی که نشان از ماندگاری برنامه است، نشان خواهد داد.

پیشنهادات پژوهشی: پیشنهاد می‌شود تأثیر اجرای برنامه فبک بر روی احساس تنهایی و مهار خشم در پسران بد سرپرست و دختران بی‌سرپرست و بد نیز اجرا شود. افزون بر این پیشنهاد می‌شود که معلمان دوره ابتدایی از ظرفیت این برنامه به‌منظور کاهش احساس تنهایی و مهار خشم حاصل از بیماری کرونا در دانش‌آموزان مدارس ابتدایی نیز استفاده نمایند.

تشکر و قدردانی: پژوهشگران در این مقاله از نظرات تخصصی اساتید حوزه فلسفه برای کودکان به‌ویژه در قسمت انتخاب داستان‌های فلسفی و شیوه‌های اجرای داستان‌ها در جلسات آموزشی استفاده کردند. لذا از اساتید محترم دانشگاه علامه طباطبایی و دانشگاه تربیت مدرس که در این پژوهش محققان را یاری کردند تشکر و قدردانی می‌شود. علاوه بر این از مدیریت و کارکنان مرکز شبانه‌روزی نگهداری کودکان بی‌سرپرست شهرستان همدان که نهایت همکاری را در اجرای این برنامه داشتند سپاسگزاری می‌شود.

کتابنامه

افشانی، علیرضا و ابویی، آزاده (۱۳۹۷). «اثر بخشی آموزش شفقت به خود بر کنترل خشم دانش‌آموزان». فصلنامه خانواده و پژوهش. شماره ۴۲

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۱۵

پاشا، غلامرضا و اسماعیلی، سمیه (۱۳۸۶). مقایسه اضطراب، ابراز وجود، احساس تنهایی و عملکرد تحصیلی دانش آموزان شبه خانواده و بی سرپرست و دانش آموزان عادی استان خوزستان. فصلنامه یافته‌های نو در روانشناسی. ۱(۴).

تسلر، الیزابت وبریگیت کولخ (۱۳۹۲). من و دنیای احساساتم. ترجمه ملیحه شکوهی، تهران. انتشارات خیال.

جعفری، زهره؛ صمدی، پروین؛ قائدی، یحیی (۱۳۹۴). «بررسی تأثیر آموزش فلسفه به کودکان بر پرورش روحیه پژوهشگری کودکان دوره پیش‌دبستانی، فصلنامه پژوهش در برنامه درسی» دوره ۱۲، شماره ۴۴، بهار ۱۳۹۴، صفحه ۴۱-۴۹.

چراغ زاده، مینا، کردنوقایی، رسول و سهرابی، زهرا (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی و ناامیدی دانش آموزان. نشریه تفکر و کودک. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. دو فصل‌نامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال دهم. شماره اول. ۳۷-۵۰.

خدابخشی کولایی، آناهیتا، فلسفی نژاد، محمدرضا و عباس قلی نژاد، مطهره (۱۳۹۷). اثربخشی قصه‌گویی بر کاهش پرخاشگری و احساس تنهایی کودکان کار مهاجر افغانی. نشریه پرستاری کودکان. دوره ۵، شماره ۲.

خلجی نیا، زهره؛ عابدینی، زهرا؛ احمدی، هدا؛ خرمی راد، اشرف (۱۴۰۰). تبیین درک مردم از زندگی در شرایط شیوع بیماری کرونا در شهر قم. مجله دانشگاه علوم پزشکی قم. دوره ۱۵، ض ۷.

دهشیری، غلامرضا، برجعلی، محمود، شیخی، منصوره و حبیبی، مجتبی (۱۳۸۷). ساخت و اعتباریابی مقیاس احساس تنهایی در بین دانشجویان، مجله روانشناسی، ۳(۴۷): ۲۸۲-۲۹۶

رحیم زاده، سوسن، پوراعتماد، حمیدرضا، عسگری، علی و حجت، محمدرضا (۱۳۹۰). مبانی مفهوم احساس تنهایی: یک مطالعه کیفی. نشریه روانشناسی تحولی. دوره ۸، شماره ۳۰.

رحیمی، سلام؛ واحدی، شهرام؛ ایمان زاده، علی (۱۳۹۸). «تأثیر آموزشی فلسفه باری کودکان بر تاب‌آوری دانش آموزان ابتدایی»، فصلنامه تفکر و کودک، سال دهم، شماره ۲، ۶۷-۴۷.

زورار، پرمه (۱۳۹۹). ارزیابی اثرات شیوع بیماری کووید-۱۹ بر بخش صنعت ایران: کاربرد چارچوب ماتریس حسابداری اجتماعی. نشریه علمی (فصلنامه) پژوهش‌های اقتصاد صنعتی. سال سوم. شماره ۸. ساداتیان، سید اصغر (۱۳۹۵). مهارت‌های زندگی برای کودکان (گوشه‌گیری، انزوا، تنهایی، ترس و ...). تهران: انتشارات ما و شما.

ساداتیان، سید اصغر (۱۳۹۶). مهارت‌های زندگی (برای کودکان). تهران. انتشارات ما و شما.

شپیرو، لورنس، پلتاهلر، زک و گرین والد، آنا (بی‌تا). من بد نیستم فقط کمی عصبانی هستم. ترجمه علی آقاجانی و محمدهادی آقاجانی، ۱۳۹۷. تهران. انتشارات دیموند بلورین.

عسگری، محمد؛ قدمی ابوالفضل؛ آمینایی، هنگامه؛ رضازاده، ریحانه (۱۳۹۹). ابعاد روان‌شناختی بیماری کووید ۱۹ و آسیب‌های روانی ناشی از آن: مطالعه مروری نظام‌مند. فصلنامه روانشناسی تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی. سال ۱۶، شماره ۵۶.

عیسی مراد، ابوالقاسم، نغر، زهرا و فاطمی، فاطمه السادات (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش فلسفه برای کودکان بر همدلی و حل مسئله اجتماعی دانش آموزان پنجم ابتدایی. مطالعات روانشناسی بالینی. دوره ۹. شماره ۳۶.

غلامی، حمیده، پناهی، علی و احمدزاده، حسین (۱۴۰۱). تحلیل اثرات مخاطرات محیطی بیولوژیکال بر فضاهای شهری با تأکید بر پاندمی کرونا (مطالعه موردی) شهر تبریز. فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی. سال یازدهم. شماره چهل و یکم.

غلامی، فاطمه (۱۳۹۷). «تأثیر آموزش حل مسئله اجتماعی بر انزوای اجتماعی و انعطاف‌پذیری شناختی کودکان با بازی‌های رایانه‌ای بالای ۹-۱۱ سال». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران جنوب. دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی.

کاشفی، فهیمه؛ حاج ابوطالبی، نرگس (۱۳۹۹). پیش‌بینی اضطراب ناشی از کرونا ویروس (کووید-۱۹) بر اساس پربیشانی روان‌شناختی و اضطراب مرگ در هم‌زمانی آنفولانزا و کرونا ویروس در آستانه فصل سرما. مجله پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، دوره ششم. شماره پنجاه و پنجم.

کبیری، علی‌اکبر، قاسمی، علی و مذبوحی، سعید (۱۴۰۰). اثربخشی اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر ادراک شایستگی و انعطاف‌پذیری شناختی کودکان پسر بی‌سرپرست. نشریه تفکر و کودک. سال دوازدهم. شماره ۲.

کبیری، علی‌اکبر، قاسمی، علی، زارعی زوارکی، اسماعیل و ریوندی، ریحانه (۱۳۹۹). «تأثیر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان به کمک فناوری بر خوش‌بینی تحصیلی و انگیزش پیشرفت در دانش آموزان پسر دوره دوم ابتدایی شهر همدان». فصلنامه راهبردهای شناختی در یادگیری. شماره ۱۵.

کبیری، علی‌اکبر، مذبوحی، سعید؛ قاسمی، علی (۱۴۰۰). اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر ادراک شایستگی و انعطاف‌پذیری شناختی کودکان پسر بی‌سرپرست. نشریه تفکر و کودک، شماره ۲، ص ۲۴۱-۲۶۳.

کم، فیلیپ، (۱۳۸۰). مجموعه داستان‌های فکری (۲). ترجمه مژگان رشتچی و فرزانه شهرتاش. تهران. انتشارات شهرتاش.

کمالی، مرتضی، اعتمادی، احمد و شریفی درآمدی، پرویز (۱۳۹۷). اثربخشی شناخت درمانی گروهی بر مبنای الگوی مایکل فری بر باورهای غیرمنطقی و احساس تنهایی دانش آموزان. مطالعات روان‌شناختی دانشگاه الزهراء. دوره ۱۴، شماره ۳.

گورد، یوستین (۱۹۹۳). دورن یک آینه، درون یک معما، ترجمه مهرداد بازیاری (۱۳۹۵). تهران. انتشارات هرمس.

اثربخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۱۷

- مایر، مرسر (۱۳۹۸). باید همدیگر را ببخشیم. ترجمه هایده کروی، تهران، انتشارات نردبان.
- ناجی، سعید و خطیبی مقدم، سمیه (۱۳۸۹). آموزش تفکر به کودکان راهی برای دستیابی به صلح جهانی. دوفصلنامه تفکر و کودک. سال ۱. شماره ۴.
- نادری، فرح. حق شناس، فریبا (۱۳۸۸). «رابطه تکانش گری و احساس تنهایی با میزان استفاده از تلفن همراه در دانشجویان». یافته‌های نو در روان‌شناسی. دوره ۴، شماره ۱۲، ص ۱۱۱ تا ۱۲۱
- نوروزی پرشکوه، نسترن، میر هادیان، لیلا، امامی سیگارودی، عبدالحسین، کاظم نژاد لیلی، احسان و حسن دوست، فاطمه (۱۳۹۵). احساس تنهایی و نو آسیب‌های اجتماعی در دانش آموزان دبیرستانی. مجله پرستاری و مامایی جامعه نگر. سال ۲۷. شماره ۲.
- ویلسون، جکلین (۱۳۹۳) (بی‌تا). آرزوی تنهایی لی لی، ترجمه، نسرین یوسفی، انتشارات ایرانبان.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۸۸). «بررسی تأثیر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان به صورت اجتماع پژوهشی برافزایش عزت نفس و بهبود روابط میان فردی در دانش آموزان پایه ابتدایی شهر تهران». رساله دکتری رشته مشاوره دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات. تهران.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۹۰). «فلسفه برای کودکان و کنترل پرخاشگری». دو فصلنامه تفکر و کودک. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۹۱). «فلسفه برای کودکان و کنترل پرخاشگری». نشریه تفکر و کودک، ۲(۳)، ۱۳۴-۱۰۹.
- یامادا، کویی (۱۳۹۷) (بی‌تا). با مشکل جدید چه می‌کنی. ترجمه مهدی حجوانی، تهران. انتشارت قدیانی.

- Amin, S. (2020). The psychology of coronavirus fear: Are healthcare professionals suffering from corona-phobia? *International Journal of Healthcare Management*, 13(3), 249-256.
- Adhikari, S. P., Meng, S., Wu, Y. J., Mao, Y. P., Ye, R. X., Wang, Q. Z., Sun, C., Sylvia, S., Rozelle, S., Raat, H., & Zhou, H. (2020). Epidemiology, causes, clinical manifestation and diagnosis, revention and control of coronavirus disease (COVID-19) during the early outbreak period: A scoping review. *Infectious Diseases of Poverty*, 9 (1), 29. <https://doi.org/10.1186/s40249-020-00646-x>.
- Bevel, R. K., & Mitchell, R. M. (2012). The effects of academic optimism on elementary reading achievement. *Journal of Educational Administration*.
- Bleazby, J. (2009). Philosophy for children as a response to gender problems. *Thinking: The Journal of Philosophy for Children*, 19(2/3), 70-78.
- Brock, S. E., Lazarus Jr, P. J., & Jimerson, S. R. (2002). *Best Practices in School Crisis Prevention and Intervention*. National Association of School Psychologists, 4340 East West Highway, Suite 402, Bethesda, MD 20814.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The lancet*, 395(10227), 912-920.

- Chen, F., Liu, Z., Zhang, F. R., Xiong, R. H., Chen, Y., Cheng, X. F., ... & Ren, J. (2020). First case of severe childhood novel coronavirus pneumonia in China. *Zhonghua er ke za zhi= Chinese journal of pediatrics*, 58(3), 179-182.
- Crawford, J., Butler-Henderson, K., Rudolph, J., Malkawi, B., Glowatz, M., Burton, R., ... & Lam, S. (2020). COVID-19: 20 countries' higher education intra-period digital pedagogy responses. *Journal of Applied Learning & Teaching*, 3(1), 1-20.
- Eurosurveillance Editorial Team. (2020). Note from the editors: World Health Organization declares novel coronavirus (2019-nCoV) sixth public health emergency of international concern. *Eurosurveillance*, 25(5), 200131e.
- Ghasemi, A., Taghinejad, M., Kabiri, A., & Imani, M. (2011). Ricoeur's theory of interpretation: A method for understanding text (course text). *World applied sciences journal*, 15(11), 1623-1629.
- Goni, M. D., Naing, N. N., Hasan, H., Wan-Arfah, N., Deris, Z. Z., Arifin, W. N., ... & Arshad, M. R. (2020). Development and validation of knowledge, attitude and practice questionnaire for prevention of respiratory tract infections among Malaysian Hajj pilgrims. *BMC Public Health*, 20(1), 1-10.
- Lancaster-Thomas, A. (2017). How effective is Philosophy for Children in contributing to the affective engagement of pupils in the context of secondary Religious Education?. *Journal of philosophy in schools*, 4(1).
- Lee-Lin, F., Pett, M., Menon, U., Lee, S., Nail, L., Mooney, K., & Itano, J. (2007, November). Cervical cancer beliefs and Pap test screening practices among Chinese American immigrants. In *Oncology Nursing Forum* (Vol. 34, No. 6).
- Lipman, M. (1995). Educating for violence reduction and peace development: The philosophical community of inquiry approach. *Children, philosophy and democracy*, 121-138.
- Lipman, M. (1998). Teaching students to think reasonably: Some findings of the Philosophy for Children program. *The Clearing House*, 71(5), 277-280.
- Malani, P., Kullgren, J., Solway, E., Piette, J., Singer, D., & Kirch, M.) 2020). National poll on healthy aging: Loneliness among older adults before and during the COVID-19 pandemic.
- Rothe, C., Schunk, M., Sothmann, P., Bretzel, G., Froeschl, G., Wallrauch, C., ... & Hoelscher, M. (2020). Transmission of 2019-nCoV infection from an asymptomatic contact in Germany. *New England journal of medicine*, 382(10), 970-971.
- Russell, D. W. (1996). UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure. *Journal of personality assessment*, 66(1), 20-40.
- Siddiqui, N., Gorard, S., & See, B. H. (2019). Can programmes like Philosophy for Children help schools to look beyond academic attainment?. *Educational review*, 71(2), 146-165.
- Sood, S. (2020). Psychological effects of the Coronavirus disease-2019 pandemic. *Research & Humanities in Medical Education*, 7(11), 23-26.
- Tschannen Moran, M., Bankole, R. A., Mitchell, R. M., & Moore, D. M. (2013). Student academic optimism: A confirmatory factor analysis. *Journal of Educational Administration*.

اثر بخشی برنامه فلسفه برای کودکان بر احساس تنهایی ... (مهدی واحدی و دیگران) ۱۱۹

- Topping, K. J., & Trickey, S. (2007). Collaborative philosophical enquiry for school children: Cognitive effects at 10–12 years. *British Journal of Educational Psychology*, 77(2), 271-288.
- Vannest, K. J., Ura, S. K., Lavadia, C., & Zolkoski, S. (2019). Self-report Measures of Resilience in Children and Youth. *Contemporary School Psychology*, 1-10.
- Wang, C., Horby, P. W., Hayden, F. G., & Gao, G. F. (2020). A novel coronavirus outbreak of global health concern. *The lancet*, 395(10223), 470-473.
- Worley, P. (2016). Philosophy and children. *The Philosophers' Magazine*, (72), 119-120.
- Peebles, L. (2020). News Feature: Avoiding pitfalls in the pursuit of a COVID-19 vaccine. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(15), 8218-8221.